

В. М. Касцючык

ПРЫКАЗКІ Ў БЕЛАРУСКІМ ЛІТАРАТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ

У кантэксце твораў У. Гніламёдава «прыказка, абазначаючы тую ці іншую з’яву, адначасова выражае пэўную ацэнку яе і адносіны суб’екта да выказвання, лаканізуе маўленне, робіць яго экспрэсіўным» [7, с. 158].

Яркай экспрэсіяй вылучаюцца прыказкі ў маўленні літаратурных герояў, дзе выразнасць прыказкі спалучаецца з экспрэсіўнасцю іншых моўных сродкаў. Найчасцей выкарыстоўваюцца народныя выслоўі ў прастай мове персанажаў: – *Ну, не сакрэт, – зазначыў Мікіта, – новая мятла па-новаму мяце* [1, с. 116]. – *Рыба есць рыбу, а чалавек – чалавека, – сказаў Лявон. – Дзякуй, што папярэдзіў* [3, с. 388]. Нярэдка прыказка надае экспрэсіўнасць няўласна-простай мове літаратурных герояў: «*З мядзведзем дружы, а стрэльбу дзяржы*», – *падумаў Кужаль, але прамаўчаў* [3, с. 190]. «*Нездарма кажуць, што п’яны грош шалёны, – колькі ж я трапіў?*» [Там жа, с. 180]. «*Ну, вось, трапіў я ў парабкі, – ужо засынаючы, падумаў прускавец, – а батрачы хлеб, кажуць, сабачы*» [6, с. 252].

Сапраўднымі паэтычнымі мініяцюрамі, разгорнутымі метафарами бачацца ў творах пісьменніка прыказкі алегарычнага характару, у якіх «гаворыцца пра адно, а маецца на ўвазе зусім іншае» [7, с. 21]: – *Ты яму датку дай! – у сваю чаргу падказаў каваль. – Вядомая рэч: не падмажаш – не паедзеш* [6, с. 93]. – *Неблагі? – у голасе Афінагенава прагучала ці то здзіўленне, ці насмешка над сябрам. – Гэта так здаецца. Вайна, а ён пра вятрак думае. Чорнага кабяля не адмыеш дабяля* [1, с. 320].

Экспрэсіўнасць прыказак забяспечваецца такімі прыкметамі паэтычнага характару, як рыфма, рытм, лексічны паўтор, сінтаксічны паралелізм. У творах У. Гніламёдава пераважная большасць народных выслоўяў выяўляе

рытм і рыфму: – *А ты не чуў прыказкі: «Каля карман сухі, то і суд глухі?»* [3, с. 226]. – *Смерці не падперці, – адгукнуўся нехта на ўздыханні Калоды, і на гэтым скончылася* [1, с. 267]. *Гаспадыняю – Фёкла. «Дом вясці – не азадкам трасці»*, – *помніла яна гэту запалонаўскую прымаўку* [3, с. 119]. *Нездарма ў Прусцы кажуць: хто палое і рыбаць, той хлеба не бачыць* [6, с. 18].

Пры выкарыстанні многіх прыказак актуалізуецца лексічны паўтор як дадатковы сродак экспрэсіі. У структуры народных выслоўяў мае месца тое ж слова, што і ў папярэднім свабодным выказванні: – *У нас і ў дождж косяць. Кажуць, хто косіць у дождж, той збірае ў пагоду* [1, с. 289]. *Сказаўшы гэтак, ён змоўк, нібы ўспомніўшы старую прыказку: хто маўчыць, дваіх навучыць* [4, с. 10]. – *Гэта трэба схаваць*, – *загаманіла Фёкла, паказваючы на скрынку. – Дакументы. З безжанства яшчэ, з Расіі. Далей схаваеш – бліжэй возьмеш. Яшчэ спатрэбяцца!* [1, с. 24].

Сярод вылучаных прыказак асобнае месца займаюць тыя выразы, якія праз лексічны паўтор выяўляюць кампазіцыйны стык з папярэднім сказам: – *Сябруюць, хоба на іх... – вусны Якава Арыстархавіча скрывіліся ў скептычнай усмешцы. – Калісьці ён і са Сталіным сябраваў, а потым што вышля?* – *Вышла – дышла, – развёў рукамі Амброжый...* [1, с. 90]. – *А якая прычына?* – *Без прычыны і хвост не матляецца* [Там жа, с. 403]. *Прося ўзяла і працягнула яму пачак запалак, які ляжаў на запечку:*

– *Апошнія.*

– *Апошняя ў папа жонка, – крыва пасміхнуўся Маркел. – А партсігар?* [Там жа, с. 429].

Часта ў прыказках мае месца такая стылістычная фігура, як сінтаксічны паралелізм: – *Гэта ж, мусіць, у Сібіры так? – азваўся нарэшце Васіль. – Што край, то абычай, – здзіўлена пахітаў галавой Лявон* [Там жа, с. 72]. – *За Кляновікам мы, канешна, сачылі, вачэй не спускалі. Ваша тройка ў 1938 годзе без суда прыгаварыла яго, «двайнога агента», да «вышкі» на абвінавачванні ў здрадзе. У здрадзе каму, як вы думаеце? У здрадзе вашаму камунізму. Таму, чым ён займаўся. За што бароўся, на тое і напароўся* [1, с. 480]. «*Як іх [ракаў – В. К.] злавіць! Што ў рацэ, яшчэ не ў руцэ*» [Там жа, с. 113].

Яркім сродкам моўнай выразнасці выступаюць народныя выслоўі з нерэальным вобразам: у іх выяўляецца спалучэнне слоў, што абазначаюць лагічна несумяшчальныя паняцці:

– *Відаць, прапаганда! – усумніўся нехта.*

– *Сказала баба бабе, што ажаніўся бусел на жабе, – пажартаваў асмелялы Гамон, але ніхто пасля яго жарту не засмяўся* [Там жа, с. 492].

– *Як пагляджу я на цябе – бязбытны ты чалавек! – сказаў Таццянка, павярнуўшыся да Гамона, але прускавец не застаўся ў даўгу:*

– *Кажуць, што і ты з кабылы не злез, як яна жарабілася* [5, с. 492].

Нярэдка прыказкі абыгрываюцца ў аўтарскім тэксте, каб перадаць камічнасць сітуацыі. Так, у адным з кантэкстаў У. Гніламёдаў каламбурна выкарыстаў слова-кампанент *шкура*:

Праз хвіліну якую Маркелу цюкнула думка:

– *А можа не да Шалоніка, а зноў да таго твайго Макара наведзіца. Ужо ж ён ведае, што да чаго.*

– *З аднаго вала, запомні, дзве шкуры не дзяруць.*

– *У яго шкур шмат [Там жа, с. 253].*

Творча абнаўляецца пісьменнікам прыказка *Яшчэ марац укусіць за палец*, набываючы ў аўтарскім кантэксте асаблівую экспрэсію:

Хрысан зняважліва скрывіў вусны, пасміхнуўся і нагадаў вядомую ў Прусы прымаўку:

– *Яшчэ марац укусіць за палец. Па іншых вёсках ужо сабралі, а мы толькі чухаемся. Дачухаемся! Немцы цырымоніцца не будуць. Не такая гэта нацыя, парадак любяць [Там жа, с. 402].*

У прыведзеным кантэксте прыказка перадае перасцярогу, яна абыгрываецца, дастасоўваючыся да канкрэтнай жыццёвай сітуацыі – збору падаткаў для захопнікаў.

Змест прыказкі пры яе звычайным, нарматыўным ужыванні звязаны з назіраннямі за прыродай. Народнае выслоўе папярэджвае, што і ў сакавіку могуць быць халады: «*Марац укусіць за палец*», – *гаварылі тут, але ўжо ў сакавіку набрынялі сокам бярозы, зацвіла сасна, адорваючы наваколле сваім смалістым пахам, і людзі забыліся пра мароз [3, с. 59].*

У мэтах стылістычнай выразнасці некаторыя прыказкі У. Гніламёдаў канкрэтызуе, выкарыстоўваючы іх у такім кантэксте, у якім народнае выслоўе ўспрымаецца не ў пераносным, пераасэнсаваным выглядзе, як гэтага патрабуюць узуальныя нормы, а з апорай на прататып – прамое значэнне слоўкампанентаў:

Зноў па рацэ пракаціўся дружны рогат. Оргій Відэрка нечакана спатыкнуўся на купіне.

– *Каб ведаў, што ўпадзеш, саломы падаслаў бы, – засмяяўся Грышка Латушка [6, с. 136].*

Такую асаблівасць выкарыстання выяўляе і прыказка *Чужы кажух не грэе*, што двойчы ўжываецца як характарыстычная адзінка адносна Свісціяна з Маркелам, якія займаліся грабязом і запалохваннем людзей. Забіраючы кажухі ў мясцовых жыхароў для партызан, яны выяўлялі такія рысы характару, як нядобрасумленнасць, жорсткасць і чэрствасць. Словамі Свісціяна агаляецца ўнутраная сутнасць семантычна выразнай прыказкі, актуалізуецца яе прататыпная аснова: *У новым кажуху Свісціян адчуваў сябе ўтульна і ўпэўнена, нават сам сабе спрабаваў усміхацца: «А дарэмна кажучы, што чужы кажух не грэе. Грэе!» [1, с. 167].*

Іншая жыццёвая пазіцыя і светаўспрыманне, адрозныя ад поглядаў Свісціяна, адчуваюцца ў словах партызана Купрыяна, які не пазбаўлены пачуцця сораму пры карыстанні чужым, награвленым:

– *Чужы кажух цела не грэе, – ціха прамовіў Купрыян, але госць пачуў. Слых у Свісціяна востры [Там жа, с. 396].*

Экспрэсіўны кантэкст ствараецца таксама пры стылістычнай неадпаведнасці размоўнай прыказкі словам высокага публіцыстычнага гучання: – *Пралетарыят – гегемон! – напамніў Шпронька, які сядзеў у першым радзе. – І ён, канешна, не можа чакаць, таму што голад, як вядома, не цётка* [2, с. 22]. Прыведзеныя словы належаць чалавеку з кар’ернымі выгадамі, які спрытна жангліруе ўзвышанай, парадна-напышлівай лексікай, лозунгамі.

Канатацыйна ўзбагачаным бачыцца кантэкст, які раскрывае следчага як невука і дэмагога. На гэтыя характарыстыкі персанажа паказвае і прыказка як выразны сродак самавыражэння бюракрата, у ёй нават выяўляецца памылка ў склонавай форме назоўніка *мясу*. На словы беспадстаўна арыштаванага Якава Паца, што ён не вінаваты, гэты гора-следчы адказвае: – *Гэта здаецца так, што невінаваты. Кожны чалавек у чым-небудзь вінаваты. Тым больш арыштаваны! Вы арыштаваны, стала быць, лети, чым хто, ведаеце сваю віну. Як кажуць, ведае кошка, чыю мясу з’ела* [Там жа, с. 33].

У некаторых выпадках аўтар карыстаецца прыёмам нанізвання ўстойлівых выразаў. Асаблівай афарыстычнай насычанасцю вылучаюцца наступныя кантэксты: – *Ага, пасмяўся гаршчок з катла, – адгукнуўся пакрыўджаны Гамон. – Не я першы, не я апошні* [1, с. 384]. – *Пад старасць і кот дурнее! – махнуў рукой Кузёмка, відаць, адчуваючы сябе пакрыўджаным. – Хаця якім ужо нарадзіўся чалавек, гэтым і памрэць, – дадаў ён* [4, с. 9]. – *А якая карысць ад гэтай партыі? – засумняваўся Галёнка. – Блізка вяды хадзіўшы, і на ліха патрапіш. Чаго добрага, а ліха хапае!* [3, с. 266].

Як бачым, прыказкі ў кантэкстах У. Гніламёдава выяўляюць невычэрпныя магчымасці. Яны мэтанакіравана выкарыстоўваюцца аўтарам для больш яркага адлюстравання падзей, дзеянняў, гістарычнай эпохі. Многія з іх падаюцца з абноўленым сэнсам у спецыяльна створаным кантэксте, што яшчэ больш павышае іх стылістычную ролю ў маўленні.

ЛІТАРАТУРА

1. *Гніламёдаў, У. В. Вайна : раман / У. В. Гніламёдаў. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – 628 с.*
2. *Гніламёдаў, У. Валошкі на мяжы : раман / У. Гніламёдаў // Полымя. – 2011. – № 2. – С. 8–43.*
4. *Гніламёдаў, У. Вяртанне : раман / У. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2008. – 429 с.*
5. *Гніламёдаў, У. Пасля вайны : раман / У. Гніламёдаў // Полымя. – 2014. – № 11. – С. 3–47.*
6. *Гніламёдаў, У. Расія : раман / У. Гніламёдаў. – Мінск : ТАА «Харвест», 2007. – 672 с.*
7. *Гніламёдаў, У. Уліс з Прускі : раман / У. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2006. – 382 с.*